

230 Наукові записки № 40. Літературознавство

13 – 18.; *Україна в малярстві: 1999*: Україна в малярстві Т. Г. Шевченка (матеріали до уроку-екскурсії) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 1999. – №1. – С. 228 – 235.; *Утевська, Горбачов 1997*: Утевська П., Горбачов Д. Художник Тарас Шевченко // Українська мова та література. – 1997. – №8. – с. 4 – 5.; *Франко: 1981*: Франко І. Зір. тв.: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – т. 31: Літературно-критичні праці. – 596 с.; *Фролова: 1987*: Фролова Цікаве літературознавство. – К.: Радянська школа, 1987. – 230 с.; *Шевченко: 1970*: Шевченко Т. Твори: У 5 т.– К.: Дніпро, 1970.; *Якобсон: 1971*: Якобсон П. Психология художественного творчества. – М.: Знание, 1971. – 48 с.; *Яцюк 2004*: Яцюк В. Віч-на-віч із Шевченком. – М.: Іконографія 1838 – 1861 років. – К.: Балтія Друк, 2004. – 112с.; *Эпштейн 1990*: Эпштейн М. «Природа, мир, тайник вселенной...»: Система пейзажных образов в русской поэзии. – М.: Высшая школа, 1990. – 303с.

Любомир Сеник, проф. (Львів)

ББК 83.3 (4УКР)

УДК 821.1612 – 31

Тарас Шевченко: феномен генія

Здійснюючи комплексний підході до спадщини Т.Шевченка, у статті виокремлюємо програму національного визволення. Поет бачив свої засади національного життя, які привели його до заперечення неволі, до утвердження державності, національної справедливості, виконання яких належить досі до обов'язку українців. Феномен генія віддзеркалений у масштабній інтелектуальній діяльності митця.

Ключові слова: національна програма, геній, заперечення неволі, державність.

Сеньк Л. Тарас Шевченко: феномен генія.

Осуществляя комплексный подход к наследию Тараса Шевченко, в статье обособляем программу национального освобождения. Поэт видел свои начала национальной жизни, обусловившие его отрицание несвободы, к утверждению государственности, национальной справедливости, исполнение которых обязательно для каждого украинца. Феномен гения отражен в масштабной интеллектуальной деятельности художника.

Ключевые слова: *национальная программа, гений, отрицание несвободы, государственность.*

Based on a complex approach towards the heritage of Taras Shevchenko, the article highlights the National Liberation Programme. The poet's vision of national life have brought about the denial of slavery, consolidation of statehood, national justice whose implementation is still the Ukrainians' duty. The man-of-genius phenomenon is reflected in the poet's intellectual activity.

Key word's: *national programme, man of genius, denial of slavery, statehood.*

Здавалося б, шевченкознавчий дискурс, оголошений у заголовку, настільки очевидний, що навряд чи потребує будь-якого доказу чи відповідної інтерпретації. І все ж... Очевидно, навіть за наявності надзвичайно чисельної наукової літератури, що становить окремий розділ в історії нашого письменства, розмова про феномен геніяльності поета, як на мене, не буде зайвою, тим більше, якщо врахувати, що чомусь досі не було оприявлено як з методологічної, так і, може, в меншій мірі, історичної точки зору названий феномен. Певна річ, йдеться насамперед про теоретичний підхід до проблеми (не лише літературної теорії, а й психології, національної духовності як внутрішнього виразу реального буття нації тощо). Проблема вимагає проникнення не лише в тканину художніх творів, але й у психологію творчості, в особливості душі творця слова, наповненого національною духовністю через містичне «просвітлення», через її трансцендентність. Зрозуміло, цей аспект творчості поета в часи комуністичного тоталітаризму був виключений. В усіх без винятку літературознавчих студіях режимного періоду важко знайти навіть натяк про нього вже хоча б з одного «практичного» погляду, а саме: заперечення тривалим досі «бузинним» негативам, до яких потрапив і загально визнаний світовою громадськістю лауреат Нобелівської премії Йосип Бродський. А це, в свою чергу, нав'язує до компаративістичного методу дослідження якраз у моментах гострих історичних протистоянь і оцінок як історичних осіб, так і подій.

Актуалізація проблеми генія вимагає, на мою думку, головним чином зосередити увагу на кількох аспектах. Насамперед

важливий *комплексний* погляд на всю спадщину Т.Шевченка. Він дозволяє побачити *національну програму* визволення нації.

Можливі опоненти зазвичай запитують: як в поезії шукати *політичної* програми? І все ж, така – не зовсім умовна і водночас реальна – програма наявна в творчості Т.Шевченка. В ній не важко виділити моменти ідеологічно-політичного та естетичного характеру, що в поезії Т.Шевченка становлять органічну, нерозривну цілість. О.Лотоцький слушно зауважував, що «треба бути геніяльним поетом, як Шевченко, щоб надати високої поетичної вартості творам, які трактують теми політичного змісту – в виразних, ясномовних, яскравих образах. Але розкриваючи ідейний зміст таких поезій Шевченка, ні на хвилю не треба забувати, що висловлені в них думки – одягнені в конкретні, пластичні образи, що це вже – перли правдивої поезії, і тому не можна вимагати від них формальної точності політичного трактату» [Лотоцький 1962: 350].

Звісно, коли говоримо про національну програму, то маємо на увазі не лише «Заповіт», а всю творчість. Отже, феномен геніяльності стосується всього комплексу спадщини поета. Отож про які засади слід говорити, розглядаючи програму в світлі історичного національного буття українців? Відповідь на це питання ґрунтується на тому, що Україна Наддніпрянська та Волинь у часи Т.Шевченка та й довго після нього перебувала в лабетах Російської імперії, так само й інші землі знаходились під чоботом сусідніх країн, насамперед Австро-Угорської імперії, а ще раніше Правобережжя – під Польщею. Отже, Україна – об'єкт, а не суб'єкт у міжнародному спілкуванні, тобто без власної самостійної внутрішньої і зовнішньої політики.

1. Тому в першому ряді Шевченкової програми задекларована ідея національної державности. Участь поета в Кирило-Методіївському братстві, відтак *політичний* процес у час ув'язнення поета, як і інших учасників братства, в Петропавловській кріпості засвідчують, що Т.Шевченко абсолютно свідомо (елемент стихійности тут виключений) включився в політичну діяльність, спрямовану на визволення України з московського ярма. Думка про національну державність отримала образні, глибокозмістовні вислови про «свою хату», в якій «своя правда, і сила, і воля»; такий же крилатий вислів із

поєми «Юродивий» «коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом». Цей, зокрема, вислів у підрежимному шевченкознавстві або грубо фальсифікувався, або замовчувався, на що в 60-х роках ХХ ст. акцентував увагу в умовах свободи Б.Кравців [Кравців 1962: 351 – 365]. А цитований вище О.Лотоцький переконливо відзначав, що «згадка про Вашингтона, вождя-визволителя колишньої англійської колонії, а нині великої незалежної держави, не залишає сумніву щодо правдивого змісту поетових слів», і тут же солідаризувався з думкою С.Смаль-Стоцького, який у промові 1930 року «Тарас Шевченко – співець самостійної України» відзначив: «Коротше і ясніше годі висловити ідеал державного ладу для України. Вашингтон визволив Північну Америку з незалежності від Англії, завів у визволеній землі республіканський лад з новим і праведним законом, він став першим президентом Сполучених Держав Америки. Такого Вашингтона хоче Шевченко діждатися й на [в] Україні, хоче діждатися й для України нового і праведного закону» [Лотоцький 1962: 362]. Аналізуючи державницьку програму Шевченка, О.Лотоцький чітко визначає, що «до визволення України провадять шляхи різні щодо засобів, та спільні щодо конечної цілі: слово та революційний чин» [Лотоцький 1962: 363].

2. Однозначно поет інтерпретує тодішній стан України як неволі. Немає можливості та й, може, потреби ширше аналізувати цю тему. Все, що стосується неволі України й аналогічно інших народів імперії («Кавказ», в якому виразно існує протистояння імперській думці, проголошеній у Пушкіна: «Смирись, Кавказ» і в Шевченка: «Борітеся – поборете!»), в українського поета трактується через становище народу з категоричним висновком – *заперечення неволі*. Втім, йдеться на лише про кріпацтво, солдатчину, а й про *моральне* становище народу – «рабів німих», а звідси панорамна картина поневірянь, почавши від поеми «Катерина», балади, ліричні вірші і т.д., нерівність не тільки і не виключно соціальна, а національна, передовсім, яка викриває зверхність панування чужинців над аборигенами. Зате моральний осуд стосується кожного, хто гнобить, насилує, використовує, керуючись своєю становою чи національною особливістю (москаль, німець і т. ін.), нібито «вищістю» над всіма іншими. В антиневольничій проблематиці превалює образ Бога, до якого

постійно звертається поет і Його ім'ям освячує правду, заради якої карається, але не кається.

3. Історія (козаччина, Хмельницький, Мазепа, гайдамаччина) пропущена в поета крізь призму *українського* бачення історії так само, як, до речі, і змалювання сучасного поетові становища України. Національне бачення минулого й сучасного України дозволяє поетові говорити правду про ворога і водночас не скривати перед нацією думки про власних гетьманів, проводирів, які часто-густо діяли не адекватно до історичного моменту і насамперед щодо національної справедливості. Це дуже гострий погляд з перспективою виходу з ситуації, яка в інтерпретації поета переважно має трагічний сенс.

4. Вихід поет бачить передусім в *діяльності* народу (нації), який покликаний Богом встановити справедливість. Народ – месник і народ – носій свободи. Ні до Шевченка, ні після нього далеко не всі письменники піднялися до такого історіософського розуміння потреби зміни політичного статусу України. В Т.Шевченка, на слухну думку Є.Маланюка, видно «всю ідеологічність кроку поета, всю далекозорість його історіософічних поглядів» [Маланюк 1961: 263]. І саме на цій основі поет звертається до українського суспільства зі своїм «Посланням...», щоб його почули, прислухалися до нього і щоб таким чином освічені прошарки суспільства взяли на себе місію пробудження народу.

Зауважимо, що в підрежимному шевченкознавстві головний акцент було покладено на *класовому* принципі «Послання...», що фактично не відповідало дійсності – адже поет звертається до *всіх українців*, незалежно від майнового стану і суспільно-службового шабля. Йдеться про те, щоб його почули всі українці і, зокрема, ті, хто має, все ж таки, більші можливості суспільного впливу, ніж покріпачений селянин, отже, «просвіщенні», але саме ці прошарки забули свій священний обов'язок перед своїм рідним народом. Гнів поета скерований якраз на них, котрі, навчаючись «не так, як треба», забули свій обов'язок, поринувши в свої егоїстичні потреби. «Послання...» є виходом поета із державного *Не існування* в *простір чину*, а заклик в ім'я любови обняти «найменшого брата» був яскравим виявом гуманізму й національного демократизму.

5. Прийняття, виконання програми національного визволення лежить на нації – це єдиний висновок, який скеровує увагу поета на сформування свідомости народу. Відбулася ще за життя поета, враховуючи його популярність, знаменна реалізація програми щодо формування в українському народі національної свідомости. Про це, принаймні, свідчать факти колективних, в тій чи іншій мірі масових, виступів (наприклад, святкувань шевченківських днів зразу після смерти поета, відтак формування об'єднань – груп – культурницького, а далі політичного характеру і т. ін. аж до утворення політичних партій у другій половині XIX століття.

Отже, характер цього синтетичного погляду дозволяє структурувати феномен геніяльності, що характеризується кількома ознаками:

1. Могутній талант, масштабний інтелект, який вилився, зокрема, в *програмні засади* творчости. Феноменальна *особистість*, яка сприйняла попередню традицію і, зокрема, Г.Сковороди: *живи так, як пишеш, і пиши так, як живеш*. Звідси – непокора, відсутність розчеплення свідомости (роздвоєння) і відсутність покаяння.

У зв'язку з цією особливістю життєвої і творчої постави поета потрібен екскурс – уже в XX ст. Відомо, що з настанням другої Російської імперії – СРСР, яка отримала справедливу назву «імперія зла», українці в результаті програного національного зриву 1917 – 1920 років знову опинилися в бездержавности, що фатально позначилось на духовности. Після «доби розстріляного відродження», хронологічно закінченої 1929 року, коли енкаведе сфабрикувало т.зв. процес СВУ, було репресовано письменників, діячів культури і церкви, науки, митців, вчителів... У результаті цієї катастрофи обривається шевченківська традиція слова і чину. Створюється тип українця з «подвійним дном»: одне мислить, інше – публічно проголошує і пише, ще інше – говорить пошепки «на кухні». Принцип «і нашим, і вашим» призводить до духовної деградації. Тарас Шевченко такого не знав.

Чи існував протест, непокора? Звісно, так: все «розстріляне відродження» саме таке, є й поодинокі випадки «тихої» непокори: В.Свідзінський, вже «забутий» після перших публікацій, аж до початку Другої світової війни, коли його знайшли і знищили;

такою ж опозицією є імітація божевілля Тодося Осьмачки; нарешті, аж в 60-ті роки група молодих поетів і критиків (шістдесятники) – в дуже короткий час, – поки знову не настали, після «хрущовської відлиги», брежнєвські «заморозки» – арешти творчої інтелігенції, політичні процеси і т. ін. І тільки буквально двоє-трьох людей тримають шевченківську традицію в слові і чині – В.Симоненко, Ліна Костенко, В.Стус... Іноді випадково українське слово прориває мур цензури («Умер кривавий Торквемада» Д.Павличка), але це дуже спорадичні випадки!

І все ж є всі підстави говорити, що опір режимові спирається на могутню шевченківську традицію. На еміграції, поза засягом «імперії зла», живе вільна творчість. Це тема окремої розмови.

Отож феномен генія скеровує націю на сприйняття визвольних ідей, на *безперервність* державницької ідеї в суспільстві.

2. Українське бачення і українське мислення склали фундамент феномену. Порівняння Т.Шевченка з інонаціональними письменниками увиразнює особливості спадщини українського генія. Втім, інтелектуальний пошук поета спрямований у цивілізаційний процес, тобто антична культура, європейська філософія, мистецтво присутні в інтелектуальній «лабораторії» поета як живий фактор націо-культурного поступу – виходу на світовий рівень. Тільки в такій визначеності можливе досягнення неповторного осмислення свого часу, своєї культури, зрештою, й свого призначення.

3. Резонанс створеного, що регенерує в сучасному суспільстві і в майбутні десятиліття та століття, вказує на вічні, не перейдені ідеї, закладені у програмі національного визволення.

4. Неперевершеність Слова (єдність ідеологічного та естетичного), яке чинить колосальний вплив на всі покоління і в усі часи. Однак вплив цей реалізується як сприйняття традиції, бо в протилежному випадку, як правило, наслідування стає епігонством, протилежним традиції.

5. Сталість уявлень сучасників і майбутніх поколінь про здійснене генієм. Але уявлення динамічні, змінні, що залежить від того, як поглиблюється розуміння геніяльної спадщини.

Тут хотів би поділитися згадкою про один епізод під час моєї праці в редакції журналу «Дзвін», який тоді мав іншу назву («Жовтень»). Як дописувач прийшов у редакцію російський офіцер і повів розмову про «вічність» генія Пушкіна і про «тимчасовість» Шевченка. Його антитеза була побудована на хиткому ґрунті: ось, мовляв, пройдуть роки (десятиліття), народ осягне все те, проти чого виступав Шевченко, бо вже «комунізму далі видно», як писав П.Тичина, і поета забудуть... Зате Пушкіна завжди пам'ятатимуть, бо він... співець любови. Очевидно, контраргументи тут були б недоречні, бо, захищаючи Шевченка перед новоявленим «окультуреним» бузиною, тоді легко було потрапити в «націоналісти» та, як правило, з епітетом «буржуазний». Водночас цей епізод свідчив про спрощену, звільгаризовану інтерпретацію українського поета, про фактично нерозуміння геніяльності Шевченка, того Шевченка, якого нація справедливо назвала Пророком. І коли з іншого континенту, вже не російського, а заокеанського, опубліковано спотворені уявлення про генія, то, мабуть, не буде помилкою вважати, що наукова ерудиція не рятує від помилок і спотворень, якщо в т.зв. інтерпретаціях губиться національне відчуття історії та культурно-духовних осягнень.

Коли ж ми говоримо про виконання національної програми – саме шевченківських заповітів, то сьогодні мусимо визнати: програма не виконана. Бо є «своя хата», але в ній нема ні правди, ні сили, ні волі. Воля – це не стлумлені, не упокорені можливості громадянина, покликаного діяти за християнськими моральними принципами, які посилюють, а не руйнують національну свідомість. У цій тезі можна знаходити дуже прикрі ознаки духовного, отже, морального занепаду, також занепаду ідеологічного з погляду фундаментальних національних засад, факти розбрату, втрати єдності моральної та ідеологічної. Для ілюстрації достатньо привести факт взаємного побороювання в середовищі демократичних і національно-патріотичних сил. І найфатальніше, що нація не спромоглася нейтралізувати «внутрішнього ворога» – п'яту колону в особі відповідних політичних і громадських структур, які в кінцевому наслідку діють проти України та українства і своїм впливом поражають свідомість українського загалу, свідомість, яка після панування москво-більшовицького тоталітаризму ще дуже розхитана, незріла,

розчинена псевдодемократизмом (лібералізмом), пройнята ілюзіями, яких активно поширюють певні політичні чинники. Не зуміла відвоювати інформаційний простір на своїй етнічній території. Не зуміла вирішити соціального статусу українців, які від початку незалежності до сьогодні в головній масі перебувають на грані виживання.

Зміниться ситуація з того часу, коли кожен українець буде жити і діяти так, як Шевченко. Для такого висновку є підстава: вплив Шевченка, про що Ю.Барабаш пише: «...Шевченко для українства, як Пушкін для росіян, – «це наше все» [Барабаш 2006: 691].

Література:

Барабаш 2006: Барабаш Ю.Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. – К., Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 742 с.; *Кравців 1962*: Кравців Б. «Коли ми діждемося Вашингтона»... До генези Шевченкового «нового і праведного закону» //Шевченко Т. Повне видання. Т.IV. – Чікаго, 1962. – С.351 – 365.; *Лотоцький 1962*: Лотоцький О. Державницький світогляд Т.Шевченка // Шевченко Т. Повне видання в 14 томах. Т. III. – Чікаго, Вид-во М.Денисюка, 1962. – С. 349 – 369.; *Маланюк 1961*: Маланюк Є. Три літа // Шевченко Т. Пов. вид. У 14 томах. – Т. II. – Чікаго, Вид-во М.Денисюка, 1961. – С. 257 – 263.

Микола Ткачук, проф.(Тернопіль)

ББК 83 (4Укр) 5 - 8

УДК 82. 477 – 192.3

Наративна стратегія поеми «Катерина» Тараса Шевченка

У статті досліджується наративна стратегія поеми «Катерина» Тараса Шевченка. В художньому світі твору гетеродієгетичний (третьоособовий) наратор розповідає про історію зведеної дівчини, виступає експліцитним, тобто явним оповідачем, заявляючи про себе у ліричних відступах. Він дає оцінку вчинкам персонажів, моделює центрогеройний сюжет, повчає уявних читачів і безпосередньо звертається до Катерини, співчуваючи їй.

Ключові слова: *нарація, оптика, гетеродієгетичний наратор, гомодієгетичний наратор, аукторіальна розповідна ситуація, поема.*